

Mr. sc. Omer ZULIĆ
JU Arhiv Tuzlanskog kantona
E-mail: omer.arhiv@gmail.com

Pregledni rad//Review article
UDK/UDC: 94(497.6)"1878/1918" (093)
32:323.1:327.8:39(497.6 Tuzla)"1878/1918"

SRPSKA NACIONALNA IDEOLOGIJA I PROJEKTI U OBLASTI KULTURE U BOSNI I HERCEGOVINI, SA OSVRTOM NA ŠIRE PODRUČJE TUZLE U AUSTROUGARSKOM PERIODU (1878-1918)

Apstrakt: *U Bosni se od sredine XIX stoljeća sistemski i ciljano, među bosanske pravoslavce i katolike nameću hrvatske i srpske nacionalne ideje. Na taj način se u Bosni, na religijskoj osnovi obrazuju srpska i hrvatska nacija. "Srpstvo" i "hrvatstvo" kao nacionalno-političke odrednice u Bosnu se unose iz Srbije i Hrvatske. Njihov cilj je nacionaliziranje katoličkog stanovništva u hrvatskom, a pravoslavnog u srpskom nacionalnom smislu.*

U austrougarskom periodu djelovanje na polju jačanja nacionalnih identiteta primijetno je i u oblasti kulture. Tada dolazi do masovnijeg organiziranja stanovništva kroz raznorodne oblike kulturnih, prosvjetnih, sportskih, privrednih i drugih društava. Ta udruženja, formalno nevladina i nepolitička, djelovala su politički, sa zadatkom izvršavanja nacionalnih pokreta i jačanja nacionalne svijesti pravoslavaca i katolika. Na taj način je u Bosni i Hercegovini, u navedenom periodu formiran vjerski i etnički mozaik, koji je stvorio svojevrstne forme nacionalnih pokreta. To je bilo naročito izraženo kod pravoslavnog stanovništva, koje je u simbiozi i sadejstvu kulturnih, obrazovnih, privrednih društava, te crkve i crkvenih općina, ostvarivalo značajne pomake i rezultate na planu nacionalnog osvještenja, te jačanju nacionalnog i kulturnog identiteta. Cilj osnivanja srpskih pjevačkih društava jeste da kroz njegovanje crkvene pjesme bude i jačaju srpsku nacionalnu svijest, knjigom (prosvjećivanjem), pjesmom i prikazivanjem srpskih pozorišnih, a naročito historijskih sadržaja. Na taj način su pjevačka društva bili nosioci nacionalnog, te prosvjetno-kulturnog preporoda pravoslavnog stanovništva.

Za političko djelovanje i širenje nacionalnih ideja i aspiracija, značajnu ulogu odigrala je štampa. Naime, štampa je bila najpodesniji oblik na planu širenja ideja i jačanja nacionalno-vjerskog identiteta, prevashodno kod pravoslavnog, ali i ostalog stanovništva. Stoga je okupaciona vlast strogo kontrolisala i uz stroge provjere odobravalala osnivanje stamparija. Pa i pored toga, to nije predstavljalo

prepreku da određeni listovi, kroz kolumne ističu i političke stavove i opredjeljenja, zbog čega su neki i zabranjivani, kao što je to slučaj sa tuzlanskim listom, pod nazivom „Srpski pokret“, koji je zabranjen 1914. godine.

Pozorišta su u navedenom periodu takođe bila jako podesna za djelovanje na nacionalno-političkom planu. Prevažodni cilj djelovanja pozorišta nije bilo kulturno uzdizanje, već agitacija na razvijanju nacionalne svijesti, prvenstveno kod pravoslavnog stanovništva, i u tom smislu djelovanja protiv okupacione vlasti, ali i Bosne i Hercegovine. Putujuća pozorišta su prevashodno davala predstave historijske tematike, sa ciljem razbuktavanja nacionalne svijesti, kod pravoslavaca.

Stoga ovaj rad ima za cilj da ukaže na refleksije, prevashodno srpskih nacionalno-političkih aspiracija u oblasti kulture u Bosni i Hercegovini, sa osvrtom na Tuzlu, u austrougarskom periodu.

Ključne riječi: *Srpske nacionalne aspiracije, kultura, austrougarski period, udruženja, štampa, pozorište, Tuzla.*

SERBIAN NATIONAL IDEOLOGY AND PROJECTS IN THE FIELD OF CULTURE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA, WITH REFERENCE TO THE WIDER AREA OF TUZLA IN THE AUSTRO-HUNGARIAN PERIOD (1878-1918)

Abstract: *Since the middle of the 19th century, Croatian and Serbian national ideas have been systematically and purposefully imposed on Bosnian Orthodox and Catholics in Bosnia. In this way, the Serb and Croat nations are formed on a religious basis in Bosnia. “Serbs” and “Croats” as national-political determinants are introduced into Bosnia from Serbia and Croatia. Their goal is to nationalize the Catholic population in the Croatian, and the Orthodox in the Serbian national sense.*

In the Austro-Hungarian period, activities in the field of strengthening national identities were also noticeable in the field of culture. Then there is a more massive organization of the population through various forms of cultural, educational, sports, economic and other societies. These associations, formally non-governmental and non-political, operated politically, with the task of executing national movements and strengthening the national consciousness of Orthodox and Catholics. In this way, a religious and ethnic mosaic was formed in Bosnia and Herzegovina in the mentioned period, which created a kind of forms of national movements. This was especially pronounced among the Orthodox population, which in symbiosis and cooperation of cultural, educational, business associations, and church communities, achieved significant progress and results in terms of national awareness and strengthening national and cultural identity. The goal of

founding Serbian singing societies is to nurture and strengthen the Serbian national consciousness through nurturing the church song, through books (enlightenment), song and presentation of Serbian theatrical, and especially historical contents. In this way, the singing societies were the bearers of the national and educational-cultural revival of the Orthodox population.

The press played a significant role in political action and the spread of national ideas and aspirations. Namely, the press was the most suitable form in terms of spreading ideas and strengthening the national-religious identity, primarily among the Orthodox, but also the rest of the population. Therefore, the occupation authorities strictly controlled and approved the establishment of printing houses with strict checks. Nevertheless, this was not an obstacle for certain newspapers to emphasize their political views and commitments through columns, which is why some were banned, as is the case with the Tuzla newspaper, called "Serbian Movement", which was banned in 1914.

Theaters in this period were also very suitable for action on the national-political level. The primary goal of the theater's activities was not cultural uplifting, but agitation in order to develop national consciousness, primarily among the Orthodox population, and in that sense of action against the occupying authorities, but also Bosnia and Herzegovina. Traveling theaters primarily gave performances of historical themes, with the aim of igniting national consciousness, among the Orthodox.

Therefore, this paper aims to point out the reflections, primarily of Serbian national-political aspirations in the field of culture in Bosnia and Herzegovina, with reference to Tuzla, in the Austro-Hungarian period.

Key words: *Serbian national aspirations, culture, Austro-Hungarian period, associations, press, theater, Tuzla.*

Uvodne napomene

Sredinom XIX stoljeća u Bosanskom ejaletu su se odigrale promjene koje su značile završetak dugog osmanskog perioda i ulaska u razdoblje novih društvenih odnosa. Pohod Omer Lutvi-paše na Bosanski ejalet doveo je do slamanja i djelimičnog uništenja bosanskog plemstva. Na taj način je bosansko plemstvo u velikoj mjeri izgubilo svoju fizionomiju, svoju poziciju i vodeće ljude i političku ulogu. Stoga su posljedice ovih dešavanja u Bosni bile nesagledive. Uporedo sa slomom bosanskog plemstva dat je prostor za jačanje određenih vjerskih skupina u Bosni i Hercegovini. “(...), onda je jasno zbog čega je u Bosanskom ejaletu počeo ubrzaniji tok hrišćanskih buna i ustanaka sa sve jasnijim i otvorenijim ne samo društvenim, nego i nacionalnim koncepcijama”.¹ Muslimani² su gubitkom svoga plemstva bili veoma oštećeni za budućnost. Oni su u dalju fazu nacionalnog preporoda ušli bez onih koji su ih u taj preporod počeli uvoditi. Stoga je bio potreban duži period i proces društvenog i intelektualnog sazrijevanja, da bi stasale mlađe generacije. Poslije 1851. godine, u razvitku bosanskih muslimana javio se prividan ili stvaran zastoj, koji je bio obilježen povlačenjem ili kod nekih, pojavom izvjesnog konzervatizma usljed opće zastrašenosti. “To se moralo nepovoljno odraziti, ne samo na njihov politički i idejni nego i društveni, ekonomski i kulturni razvitak”.³

U austrougarskom periodu dolazi do progresivnijeg djelovanja na planu organiziranja stanovništva kroz razne kulturne, prosvjetne, privredne, sportske i druge asocijacije, odnosno udruženja. One su u navedenom periodu, kao nevladine i nepolitičke, djelovale između ostalog i politički, sa zadatkom izvršavanja nacionalnog pokreta i jačanja nacionalne svijesti. Na taj način je u Bosni i Hercegovini, u navedenom periodu formiran vjerski i etnički mozaik, koji je stvorio svojevrsne institucije nacionalnih pokreta.⁴ Udio domicilnog stanovništva

1 Galib Šljivo, *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850-1852*, Sarajevo 1977, 177-178. (dalje: G. Šljivo, *Omer-paša Latas*). Uvođenje srpske nacionalne identifikacije i ideologije kod pravoslavnog stanovništva razvija se brže zbog razvijenosti srpske nacionalne ideje u samoj Srbiji, a kod bosanskih katolika, taj proces traje pet-šest decenija, ako ne i duže. Od tada Bosna dolazi u središte srpsko-hrvatskih odnosa koji se uvijek pokazuju kao njihovi sukobi. Bosna postaje razmirište srpskih i hrvatskih nacionalnih interesa i pokreta. Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sarajevo 1998, 14. (dalje: Š. Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*).

2 Ukoliko se u radu koristi termin muslimani, onda se on prevashodno odnosi na konfesionalnu, odnosno vjersku pripadnost stanovništva. Međutim, u etno-nacionalnom smislu, radi se o Bošnjacima, pripadnicima islamske vjere. Prvih godina austrougarskog perioda, nacionalno ime muslimana je bilo degradirano na vjersku odrednicu. Prvo se zvanično upotrebljavao naziv *muhamedanci* a kasnije *muslimani* u vjerskom, odnosno konfesionalnom smislu. Dakle, riječ je o Bošnjacima u nacionalnom smislu, ali će se u radu, zbog praktičnosti navođenja, prisutnoj u postojećoj literaturi, te historijskim izvorima, koristiti uglavnom konfesionalna odrednica muslimani, osim u dijelu autorovih zaključaka, analiza i elaboracija, u kojem slučaju će se koristiti nacionalna odrednica Bošnjaci. Identičan je primjer i sa navođenjem ostalog stanovništva Bosne i Hercegovine, odnosno pravoslavcima i katolicima (u konfesionalnom), odnosno Srbima i Hrvatima u etno-nacionalnom pogledu.

3 G. Šljivo, *Omer-paša Latas*, 179.

4 Iljas Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Sarajevo 1990,

(muslimana⁵, pravoslavaca⁶ i katolika⁷), u kulturnom razvoju i uzdizanju u Bosni i Hercegovini, bio je veoma značajan.

U austrougarskom periodu, kroz djelovanje, kulturnih, prosvjetnih, privrednih institucija, dolazi do jačanja nacionalnih pokreta, koji su imali i politički karakter. To je bilo naročito izraženo kod pravoslavnog stanovništva, gdje su u simbiozi i sadejstvu kulturnih, obrazovnih, privrednih društava, te crkve i crkvenih općina⁸, ostvarivani značajni pomaci i rezultati na planu nacionalnog osvještenja, te jačanju nacionalnog i kulturnog identiteta. Uloga trgovaca u tim procesima je bila itekako velika. "Nikad se srpski trgovački stalež nije digao do tako organizovane borbe da postaje vođa u nacionalnim stvarima".⁹

Zvanična vlast je imala brojne mehanizme da utiče na rad društava, te da ih i zbog najmanje sitnice raspušta. Međutim, mnogobrojne prepreke i procedure nisu mogle zaustaviti proces kulturnog djelovanja i organizovanja, koje je u biti imalo za cilj i političko djelovanje.

96. (dalje: I. Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi*).

5 Od devedesetih godina XIX stoljeća, u vrijeme pokretanja lista "Bošnjak", bosanski muslimani se sami, ali i od drugih, poistovjećuju s bošnjačkom nacionalnom ideologijom. U XX stoljeće Bošnjaci ulaze bez dovoljno razvijene nacionalne svijesti. Svijest o vjerskoj, kulturnoj i političkoj vlastitosti oni donekle imaju i izražavaju, ali svijest o nacionalnoj posebnosti im nedostaje. Ponašaju se i osjećaju kao vjerska, a ne nacionalna skupina. Oni figuriraju pod skupnim nazivom "muslimani", a ne "Bošnjaci". Svoj kulturno-nacionalni preporod Bošnjaci počinju sa pokretanjem lista "Behar". I sve oblike udruživanja, od čitaonica, humanitarnih, zanatlijskih društava, do političkih partija, oni osnivaju pod nazivom "muslimanski", a ne "bošnjački". Istovremeno, bošnjaštvo se kao politička kategorija razara i satanizira od narastajuće srpske i hrvatske nacionalne inteligencije, s ciljem onemogućavanja nacionalnog ustrojstva Bošnjaka. Najsigurnija brana "nacionaliziranju" i asimiliranju Bošnjaka, od strane Srba i Hrvata, bila je vjera, te je to razlog zašto se bošnjački narod u ukupnoj društvenoj ravni poistovjećuje s njom. Islam je bio najsigurnija i najdublja *differentia specifica* i od Srba pravoslavaca i od Hrvata katolika. Stoga Bošnjaci većinu nacionalnih potreba izražavaju putem vjerskog iskazivanja, a vjersko udruživanje je na početku XX stoljeća bilo jedino moguće. Š. Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, 16-20.

6 Već od sredine XIX stoljeća, kod bosanskih pravoslavaca, se pod uticajem Srbije, razvijaju srpske nacionalne ideje, u cilju nacionaliziranja pravoslavnog stanovništva u srpskom nacionalnom duhu. Bosanski Srbi ulaze u XX stoljeće kao dio već jedinstvenog srpskog nacionalnog bića. Naslonjenost na Srbiju, pogoduje razvoju svijesti o njihovoj vlastitoj posebnosti, tako da od cjelokupnog bosanskog stanovništva, oni tada imaju najizgrađenije političke stavove i najzrelije nacionalne odrednice. Š. Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, 16.

7 I kod katoličkog stanovništva se sistemski od druge polovine XIX stoljeća unose nacionalne ideje "hrvatstva", s tim da je proces nacionalnog sazrijevanja bosanskih katolika (Hrvata) tekao znatno sporije, nego kod pravoslavaca. Š. Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, 14.

8 Srpske crkvene opštine u Bosni i Hercegovini su sa aspekta izgradnje nacionalnog identiteta Srba u Bosni i Hercegovini igrale važnu ulogu. Austrougarske vlasti su crkveno-školske opštine smatrali centrima srpske nacionalne propagande, koja je dolazila iz Srbije. Stoga su austrougarske vlasti pokušavale raznim mjerama staviti crkvene opštine pod svoju kontrolu. Vidi više: Izet Šabotić, *Čifčijski odnosi i promjena vlasništva nad zemljom u Bosni i Hercegovini (1878-1918)*, Tuzla 2019, 85.

9 Edin Čelebić, *Kulturne prilike u Mostaru krajem XIX i početkom XX vijeka, Hercegovina, časopis za kulturno i istorijsko naslijeđe*, Mostar 1985, 248. (dalje: E. Čelebić, *Kulturne prilike u Mostaru*).

Refleksije nacionalnih identiteta kroz djelovanje udruženja u Bosni i Hercegovini

Osim ciljeva i zadataka istaknutih u pravilima, svako društvo je imalo i prevashodni zadatak djelovanja na konfesionalnoj osnovi, kao i jačanje nacionalnog osjećanja. "Svaka je konfesija imala svoja zasebna društva. Muslimani su bili nacionalno neprobuđeni, a kod katolika i pravoslavnih poklapala se uglavnom konfesija sa plemenom".¹⁰

Udruživanje u svrhu kulturnog uzdizanja (ali i nacionalnog) započeli su prvo pravoslavni zemaljski pripadnici, da bi se na njih ugledali katolici i muslimani. "Skoro svaku vrstu društva osnovali su ili pokrenuli prvi pravoslavni".¹¹ To je i razumljivo, jer je udruživanje na kulturnom uzdizanju usko povezano sa stepenom razvijene nacionalne svijesti, koja je kod pravoslavnog stanovništva bila itekako ispoljena, najvećim dijelom usljed jake veze sa "maticom Srbijom" koja je imala potpunog uticaja na pravoslavno stanovništvo u Bosni i Hercegovini. Ovdje treba dodati i činjenicu da su pravoslavci u Bosni i Hercegovini, po pitanju trgovine, bili daleko ispred katolika i muslimana, a ekonomska snaga svakako se direktno reflektirala i na aktivnosti i rezultate na kulturnom polju.¹²

Osim kulturno-prosvjetnih društava na kulturni, politički i nacionalni preobražaj uticale su biblioteke, štampa, listovi, putujuća pozorišta, škole, ali i crkve, odnosno crkvene opštine. Bosanskohercegovačka štampa, uključujući i listove raznih političkih opredjeljenja, odigrali su prvorazrednu ulogu u animiranju domicilnog stanovništva u kulturnom životu i stvaranju domaće čitalačke, pozorišne i koncertne publike.¹³

Bosanskohercegovački muslimani su za razliku od pravoslavaca, ali i katolika znatno kasnili u segmentu nacionalnog sazrijevanja, a što je i vidljivo u dijelu koji se odnosi na nazive čitaonica. Tako se čitaonice uglavnom nazivaju turskim ili muslimanskim, za razliku od pravoslavnog i katoličkog, nacionalno jače profilisanog, koje se svim snagama borilo, kako bi u nazive čitaonica, pjevačkih društava i udruženja unijeli prefiks "srpski" odnosno "hrvatski", kao nacionalni predznak.

10 Đorđe Pejanović, *Kulturno-prosvetna, humana i socijalna društva u Bosni i Hercegovini za vreme austrijske vladavine*, Sarajevo 1930, 7. (dalje: Đ. Pejanović, *Kulturno-prosvetna društva*).

11 Đ. Pejanović, *Kulturno-prosvetna društva*, 8.

12 "Srpska trgovačka buržoazija je i prije okupacije ulazila u relativno krupne izvozno uvozne poslove, dok je poslovanje Hrvata i Muslimana, rijetko prelazilo okvire čaršije. Može se slobodno reći da je srpsko građanstvo ekonomski najspremnije dočekalo okupaciju i prvo se snašlo u novim uslovima. Još prije okupacije, Srbi su pretežno držali izvoznu trgovinu Bosne i Hercegovine". Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*, Sarajevo 2007, 99, 123. (dalje: M. Imamović, *Pravni položaj*).

13 Risto Besarović, *Kulturni razvitak Bosne i Hercegovine 1878-1918, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*, II, Posebna izdanja, Knjiga LXXIX, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 18, Sarajevo 1987, 373. (dalje: R. Besarović, *Kulturni razvitak BiH*).

Za razliku od muslimanskog, pravoslavno stanovništvo u Bosni i Hercegovini nije u tolikoj mjeri imalo izražene aktivnosti kroz rad čitaonica. Ali je zato njihovo djelovanje na kulturno-obrazovnom polju bilo izuzetno aktivno, kroz formu pjevačkih društava. “Pevačke družine karakterišu i ispunjuju u glavnom prvi period kulturno-socialno nacionalnog rada, putem modernog udruživanja. Taj je period trajao otprilike 15 godina (1886-1900)”.¹⁴

Inicijatori ideje za osnivanje pjevačkih društava, ali i čitaonica bili su u većini sveštenici i učitelji srpsko-pravoslavnih osnovnih škola, zatim obrazovani ljudi, te trgovci. Postojao je izrazit i presudan uticaj crkve, na pokretanje aktivnosti i osnivanje pjevačkih društava, jer se kroz ista budila i razvijala nacionalna svijest. Jaka simbioza, kroz djelovanje i saradnju sa učiteljima pravoslavnih škola je bila itekako prisutna.

Za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, pravoslavno stanovništvo je djelujući kroz pjevačka društva, čitaonice i druga prosvjetna, kulturna i humana društva neprestano radilo na nacionalnom razvoju i sazrijevanju širih slojeva stanovništva. Djelovanjem kroz pomenuta društva pravoslavno stanovništvo je kontinuirano radilo na prosvjećivanju stanovništva, što je direktno vodilo njenom kulturnom uzdizanju, što je opet bilo pretpostavka nacionalnog osvještenja. “Udruživanjem u kulturna, prosvjetna i humana društva, Srbi su stvarali instrument borbe protiv kulturne zaostalosti i okupatorske politike, koja je ograničavala ispoljavanje nacionalne svijesti i njegovanje kulturnih tradicija”.¹⁵

Glavni razlozi pokretanja i osnivanja društava uopće, kod katoličkog stanovništva, bili su izraženi kroz djelovanje nacionalnih pokreta i potrebu jačanja nacionalnog identiteta. Naime, Ilirski pokret, koji se smatra prvom nacionalno-integracijskom ideologijom, na slavenskom jugu, započeo je 30-tih i 40-tih godina XIX stoljeća, kao kulturno-politički pokret. Većina književnih historičara smatra da hrvatski narodni preporod započinje tridesetih godina pojavom Gajeve knjižice o pravopisu, a kao osmišljen i organizovan pokret 1835. godine, kada je pokrenut književni list *Danica*.¹⁶ Međutim, poslije austrougarske okupacije, te dolaskom mnogobrojnog katoličkog stanovništva, vojnika, činovnika i drugih struktura stanovništva, u Bosnu i Hercegovinu, dodatno jača i agitacija na buđenju hrvatske nacionalne svijesti. Svi navedeni faktori “imali su za neminovnu posledicu pojačanje hrvatske svijesti, užu, skoro zajedničku saradnju svih Hrvata na prosvjetnom, kulturnom i ekonomskom polju, tako da se već devedesetih godina XIX stoljeća, nalazi jak hrvatski pokret, u kojem sudjeluju domaći i doseljeni katolici, koji dođoše u ove krajeve kao činovnici i bojnici, a što opet kao obrtnici i trgovci”.¹⁷

14 Đ. Pejanović, *Kulturno-prosvetna društva*, 9.

15 Božidar Madžar, *Prosvjeta srpsko prosvjetno i kulturno društvo 1902-1949*, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Monografije, Knjiga II, odjeljenje društvenih nauka, knjiga V, Banja Luka-Srpsko Sarajevo 2001, 47. (dalje: B. Madžar, *Prosvjeta*).

16 Senaid Hadžić, *Bosna i Hercegovina u vrijeme pojave (veliko)nacionalnih ideja*, Tuzla 2016, 178-179. (dalje: S. Hadžić, *BiH u vrijeme pojave*).

17 Đ. Pejanović, *Kulturno-prosvetna društva*, 23. Citat preuzet iz fus note, a isti je preuzet iz teksta

Kod katolika, prvobitni je rad i djelovanje na kulturno-prosvjetnom i nacionalnom polju započeo sa pjevačkim društvima. Taj period počinje 1888. godine, osnivanjem hrvatskog pjevačkog društva “Hrvoje” u Mostaru.¹⁸

Početni oblici organizovanja i djelovanja kroz pjevačka društva, čitaonice, vremenom su prerasli u prave matice nacionalnih pokreta u Bosni i Hercegovini. Ispunivši svoju prvobitnu ulogu, čitaonice i pjevačka društva, jačajući domaće građanstvo, kroz prosvjetno-kulturne aktivnosti, izlaze iz lokalnih okvira i organizuju se na nivou cijele zemlje. Tako je došlo do osnivanja kulturno-prosvjetnih, humanitarnih i sportskih društava. Naglašena vjersko-nacionalna izdiferenciranost stanovništva u Bosni i Hercegovini izražavala se i kroz zasebno osnivanje i paralelno egzistiranje, kulturno-prosvjetnih društava nacionalnih zajednica, Bošnjaka, Srba i Hrvata. Poseban značaj u ovoj oblasti djelovanja imala su društva s kulturno-prosvjetnim i humanim ciljevima i to srpska “Prosvjeta”, osnovana 1902, zatim bošnjački “Gajret” naredne 1903. godine, te hrvatski “Napredak” osnovan 1904. godine.

Dok su u osnivanju prvih kulturnih društava značajnu ulogu imali: sveštenstvo, trgovci i učitelji, za osnivanje “Prosvjete” najveću zaslugu je imala obrazovana omladina, koja je pristupila novom konceptu udruživanja na nacionalnoj osnovi. Time je napravljen ogroman iskorak, jer se iz uskih, lokalnih okvira, prešlo na širi, cjelokupni prostor Bosne i Hercegovine. Na taj način su aktivnosti na kulturno-prosvjetnom planu bile organizovanije i sistematičnije. Na kraju jedan takav koncept je doveo do jačanja pravoslavnog stanovništva u procesu nacionalnog sazrijevanja. “Kao najvažnija karakteristika “Prosvjete” istican je njen nacionalni karakter, jer je to bilo prvo društvo koje je obuhvatalo sve Srbe u Bosni i Hercegovini”.¹⁹ Od 1905. godine “Prosvjeta” je predložila izmjenu naziva, od kada nosi naziv “Prosvjeta – prosvjetno i kulturno društvo Srba u Bosni i Hercegovini”.²⁰

Osnivanje “Gajreta”, 1903. godine predstavljalo je i svojevrsnu probu bošnjačke svijesti i jedan od značajnijih zaokreta u novijoj historiji Bošnjaka, koji je bio u znaku prijelaza i smjene civilizacija i to iz orijentalno-islamsko-osmanske u zapadnoevropsku-kršćansku. S druge strane, osnivanje “Gajreta”, označava samostalno istupanje mlađe generacije bošnjačke inteligencije, oslobođene režimskog uticaja, koji je bio prisutan u gotovo svim ranijim aktivnostima Bošnjaka, na polju kulturnog djelovanja. Stoga osnivanje “Gajreta” u poređenju sa osnivanjem čitaonica, kao prvih društava muslimana, predstavlja vidnu emancipaciju od režimskog uticaja.²¹

objavljenog u “Napretku” za 1926. godinu, 11.

18 Đ. Pejanović, *Kulturno-prosvjetna društva*, 23.

19 B. Madžar, *Prosvjeta*, 71.

20 B. Madžar, *Prosvjeta*, 75. Taj naziv će nositi sve do ukidanja društava u Jugoslaviji, 1949. godine.

21 Ibrahim Kemura, Osnivanje kulturno-prosvjetnog društva “Gajret”, *Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, godina XXV, Sarajevo 1985, 171-172. (dalje: I. Kemura, *Osnivanje Gajreta*).

Godine, 1904. osnovano je Hrvatsko društvo „Napredak“ za potpomaganje naučnika i đaka Hrvata katolika”.²² Cilj i svrhu djelovanja hrvatskog kulturno-prosvjetnog društva “Napredak” najbolje ilustruje slijedeća konstatacija. “Kulturom i prosvjetom pomoći čovjeku, socijalno ugroženom, nacionalno (nedovoljno ili nikako) osviještenom, spasiti ga od isključivosti, ekskluzivizma (ponajviše političkog), da uz pomoć koja mu se dodjeljuje učeći i radeći postane sposoban, uspješan, karakteran čovjek, svjestan svoje nacionalne pripadnosti, pa i svjetonazora, svjestan da je svim svojim bićem ukotvljen u zemlju u kojoj je rastao”.²³

U periodu austrougarske okupacione uprave u Bosni i Hercegovini, povećan je broj štamparija, iako okupaciona uprava nije blagonaklono gledala na njihovo širenje i djelovanje. Pripadnici svih konfesionalnih zajednica nastojali su da osnuju svoje štamparije, kako bi pomoću istih došle do što većeg broja sredstava za agitaciju i širenje svojih ideja i pogleda.

Djelovanje srpskih kulturnih udruženja na nacionalnom planu u Tuzli i njenoj okolini

Glavni cilj osnivanja srpskih pjevačkih društava jeste da kroz njegovanje crkvene pjesme bude i jačaju srpsku nacionalnu svijest, knjigom (prosvjećivanjem), pjesmom i prikazivanjem srpskih pozorišnih, a naročito historijskih tema. Na taj način, su pjevačka društva bili nosioci nacionalnog, te prosvjetno-kulturnog preporoda pravoslavnog stanovništva. Međutim, narodu nije bilo naročito stalo do pjevanja, kulture i prosvjećivanja, čemu u prilog govore i loše posjete od strane naroda.²⁴ Ali je zato njegovanje nacionalnih tradicija i razvijanje i jačanje nacionalne svijesti bilo itekako izraženo. To se naročito vidi u stalnom nastojanju isticanja nacionalnih obilježja, od imena, obilježja na zastavama i što je zvanična vlast više osporavala takva nastojanja, to je čini se ona više bila izraženija. U tom smislu kao eklatantan primjer može poslužiti stalno nastojanje pravoslavaca iz Bijeljine da se u nazivu njihovog pjevačkog društva dozvoli ime “Srbadija”.

Značajnije uzdizanje na kulturnom planu, u segmentu njegovanja konfesionalnih i nacionalnih muzičkih običaja, rezultiralo je formiranjem pjevačkih društava. Tako je u Donjoj Tuzli osnovano, prvo u Bosni i Hercegovini, pjevačko društvo pod nazivom “Donjotuzlansko srpsko pravoslavno crkveno pjevačko

22 Tomislav Išek, *Mjesto i uloga HKD Napredak u kulturnom životu Hrvata Bosne i Hercegovine (1902-1918)*, Sarajevo 2002, 55. (dalje: T. Išek, *Napredak*).

23 T. Išek, *Napredak*, 17.

24 “Na žalost tuzlanska publika kao da nema pravog razumevanja za muzičku umetnost, jer ne posećuje te koncerte onako, kako bi trebalo”. S. M. Srpsko pevačko društvo “Njeguš”, *Beleške, Rad, mesečni časopis*, br. 5, maj 1923, Tuzla 1923, 22-25. Autoru ovoga rada nisu poznati inicijali dopisnika iz Tuzle koji je napisao ovaj tekst povodom proslave krsne slave društva “Njeguš” 17. maja 1923. godine. (dalje: S. M. *Srpsko pevačko društvo “Njeguš”*).

društvo”.²⁵ U slučaju navedenog društva Zemaljska vlada je napravila izuzetak, iako je na snazi bila naredba iz 1884. godine, o zabrani stvaranja i djelovanja društava sa nacionalnim predznakom.²⁶

Pripadnost pravoslavnom stanovništvu nije ni za jednu kategoriju članstva bila uslov za stupanje u članstvo srpsko-pravoslavnog tuzlanskog pjevačkog društva, te da su ograničenja postojala samo za učešće sudjelujućih članova inovjeraca pri bogoslužjenju u pravoslavnoj crkvi.²⁷ Međutim, ostajući gotovo dosljedni svojom konfesionalnom i nacionalnom pripadnošću, u praksi nije bilo primijetno veće uključivanje pripadnika drugih konfesija. Što se tiče muslimana, određeni broj njih je dao svoj doprinos u kategoriji utemeljača i to: Murad-beg Zaimović i Galib ef. Čenanović, dok se u kategoriju članova pomagača upisao Murat-beg Jusufbegović.²⁸ Ovaj gest muslimanskih prvaka, svakako je bio gest dobrosusjedskih odnosa i iskazane želje za uspjehom sugrađana pravoslavaca, na prosvjetno kulturnom polju.

Značajan uspjeh na tom polju imalo je Srpsko pravoslavno crkveno pjevačko društvo iz Bijeljine. Osnovano je 1899. godine, kada su zvanično odobrena *Pravila* istog.²⁹ U kolikoj mjeri je bila izražena potreba i nastojanje za izražavanje nacionalnog identiteta govori u prilog činjenica da je pomenuto društvo u svom nazivu ugradilo ime “Srbadija” mada isto nije prihvaćeno od strane Zemaljske vlade, koja je to pravdala činjenicom da je naziv “Srbadija” naziv za srpski narod i aplicira se uglavnom, u političkom smislu i to prvenstveno na omladinu”.³⁰

Dobivši negativan odgovor po pitanju naziva, ali i nekih drugih spornih tačaka navedenih u Pravilima, Skupština je 12. jula 1900. godine zaključila da se ponovno uputi zahtjev Zemaljskoj vladi za odobrenje “da se ovo pjevačko društvo zove “Srbadija”, pravdajući to time da naziv Srbadija ustvari znači društvo

25 Pomenuto pjevačko društvo je zvanično osnovano 25. oktobra 1887. godine. Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), fond: Zemaljska vlada Sarajevo (dalje: ZVS), *Statistički izvještaji*, za društva osnovana do 31.12.1905. godine.

26 Kalajeva ideja o stvaranju bosanske nacije imala je za cilj da suzbije nacionalne pokrete i spriječi povezivanje Srba u Bosni i Hercegovini, sa Srbima u Srbiji. “Objašnjavajući suštinu ove politike, okružni predstojnik u Mostaru Zauervald rekao je jednom prilikom (...) da će vlada štiti nacionalnost, religiju i posebnost svih plemena u Bosni i Hercegovini, ali da stoji čvrsto na stanovištu (...), da u ovoj zemlji postoje samo Bosanci i Hercegovci različitih religija”. Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882-1903*, Sarajevo 1987, 186, 187. (dalje: T. Kraljačić, *Kalajev režim*).

27 Risto Besarović, Prvo pjevačko društvo u Bosni i Hercegovini u početnom periodu svoga djelovanja, *Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, godina XVIII-XIX, knjiga XVIII-XIX, Sarajevo 1978/79, 164, 165. (dalje: R. Besarović, *Prvo pjevačko društvo*).

28 *Spomenica, “Njeguš”*, 86, 87. U Spomenici je napravljena pogreška po pitanju navođenja Murad-bega Zaimovića, kao člana koji je potpomagao rad Društva. Naime, budući da je Murad-beg Zaimović rođen 1882. godine, samim time imao je svega nekoliko godina u to vrijeme. Moguće da je njegov otac bio član utemeljivač. Ismail Hadžiahmetović, *Muradbeg Zaimović, legenda i istina*, Tuzla 1997. (dalje: I. Hadžiahmetović, *Muradbeg*).

29 ABiH, ZVS, br. dok. 108267/1901, k-314, Š. 63-70. Pravila navedenog društva zvanično su odobrena 13. maja 1899. godine, pod brojem 1371.

30 B. Madžar, *Prosvjeta*, 55.

sastavljeno od Srba, odnosno da isto nema pretenzije u nacionalnom smislu.³¹ Iz navedenog primjera je ustvari vidljivo u kolikoj mjeri je nacionalno pitanje bilo ključno, te u kolikoj mjeri su pjevačka i druga društva bila pokretači nacionalnih pokreta pravoslavaca u Bosni i Hercegovini. Dakle, odobrenje *Pravila*, odnosno odobrenje rada društva samo po sebi nije bilo dovoljno, ukoliko isto nije nosilo prefiks “srpski”. Navedeno, kao i sva ostala društva pravoslavaca, naglašavala su svoj nacionalni karakter, te su stoga često dolazila u sukob sa vlašću, koja je nastojala da suzbije svaki oblik nacionalnog djelovanja, shvatajući opravdano, da na toj osnovi društva imaju značajnu političku ulogu djelovanja protiv vlasti.

Osim pjevačkih društava koja su odigrala ključnu ulogu, uslijedilo je osnivanje čitaonica i drugih kulturno-prosvjetnih i socijalnih društava. Međutim, osnivanje srpskih čitaonica, do kraja XIX stoljeća, nije došlo do izražaja. U Donjoj Tuzli je osnovana *Srpska narodna čitaonica* 1898. godine.³²

Štampa u funkciji jačanja srpskih nacionalnih aspiracija

Za političko djelovanje i širenje nacionalnih ideja i aspiracija, značajnu ulogu odigrala je štampa. Naime, štampa je bila najpodesniji oblik na planu širenja ideja i jačanja nacionalnih identiteta kod pravoslavnog, ali i ostalog stanovništva.

Pokušaja osnivanja štamparija u Tuzli je bilo mnogo, ali je okupaciona vlast strogo kontrolisala i uz stroge provjere odobravalala. Osim formalno-pravnih zahtjeva, koji su se ticali stručnosti, vlast je veću pažnju poklanjala ispitivanju političke podobnosti potencijalnih osnivača štamparija. Tako u jednoj žalbi upućenoj direktno Benjaminu Kalaju, historijski izvori potvrđuju pokušaj otvaranja štamparije izvjesnog Đorđa Vasiljevića iz Tuzle, koju mu je osporila vlast, sa izgovorom da ne posjeduje tražene kvalifikacije za navedeni posao. “Ja dadoh molbu za osnivanje jedne knjižare i štamparije, ali vlast me odbi sa navodom da ja nisam nikakav stručnjak, (...)”.³³ Međutim, analizom dotične molbe dolazi se do zaključka da su svakako određeni politički razlozi, odnosno politički stavovi porodice Vasiljević naveli vlast da odbije zahtjev za otvaranje štamparije. Naime, kako navodi izvjesni Đorđe Vasiljević, on je “(...) poprimio špecerajsku radnju od brata Svetozara, koji je bio primoran istu napustiti i u Ameriku se odseliti”.³⁴ Iz navedenog je vidljivo da su samo politički razlozi mogli navesti njegovog brata da se odseli za Ameriku, odnosno vjerovatno određeni politički rad uperen protiv

31 ABiH, ZVS, br. dok. 108267/1901, k-314, Š. 63-70. Dopis upućen Zemaljskoj vladi, potpisan od strane Sime Jovanovića, predsjednika odbora, upućen 18. septembra 1900. godine, kojim se osim navedenog traži odobrenje i za druge osporene tačke Pravila.

32 Đ. Pejanović, *Kulturno-prosvjetna društva*, 95-97. Srpska čitaonica u Tuzli je osnovana 14. jula 1898. godine, po odobrenju Pravila iste. ABiH, ZVS, *Statistički izvještaji* za 1912. godinu.

33 ABiH, ZVS, br. dok. 5195/I. od šestog januara 1902, k-24, Š. 3-52. Radi se o sinu Alekse Vasiljevića iz Tuzle, “protokoliranog trgovca izvoznih zemaljskih proizvoda u D. Tuzli u Bosni”, a dopis je napisan u Beču, dana 26. jula 1901. godine.

34 ABiH, ZVS, br. dok. 5195/I. od šestog januara 1902, k-24, Š. 3-52.

okupacione uprave. Naime, budući da se radi o trgovačkoj porodici, u tom slučaju ekonomski razlozi nisu mogli biti razlog za iseljenje. Činjenica je da su trgovci i u slučaju otvaranja štamparija (kao i kod čitaonica i društava) imali ključnu ulogu. Na takav zaključak nas usmjerava i činjenica da je molba i žalba napisana direktno u Beču, te upućena direktno Benjaminu Kalaju, što govori o dobroj upućenosti, ali i poznanstvu sa uticajnim ličnostima. "(...) ja sam i sada pitao za savjet mog dobrog jednog iskusnog prijatelja iz Beča i on me oslobodi na ovaj korak".³⁵ Međutim, sva njegova nastojanja nisu urodila plodom.

U kontekstu obrađivane teme vrlo je značajan za analizu sedmični, tuzlanski list "Srpski pokret", koji je počeo izlaziti 1913. godine.

Prilog 1. Naslovnica lista "Srpski pokret" štampanog u Tuzli.

Riječ je o političkom i prosvjetno-kulturnom listu, čiji je urednik bio dr. Ljubo Peleš, a vlasnik je bio Risto Sekulić. Zabranjen je 1914. godine.³⁶ Pomenuti list je u značajnoj mjeri, u kratkom periodu izlaženja, pratio pitanja vezana za kulturno-prosvjetne aktivnosti u Tuzli, ali i Bosni i Hercegovini. Ovaj list je umnogome uticao i na razvijanje političke i nacionalne svijesti pravoslavnog stanovništva Tuzle, ali i Bosne i Hercegovine. "Ideja, koja je krenula taj nedeljnik, znači jedan smeo nacionalni nastup, jedan dalekovidan kulturno-politički rad, (...)".³⁷ Naime, ovaj list je čak i otvoreno, kroz novinske kolumne iskazivao nacionalne aspiracije i teritorijalne pretenzije. Tako se u listu *Sredina*, prenosi tekst preuzet iz pomenutog lista, u kome je navedeno između ostalog i slijedeće: "ispravno nacionalno vaspitanje i neumoran rad na svim poljima to je pripremio i omogućilo srpske vojne uspjehe. To će omogućiti i sve potonje uspjehe srpskih država, kojima one neosporno idu u susret, a njihovi uspjesi znače uspjehe naše

35 ABiH, ZVS, br. dok. 5195/I. od šestog januara 1902, k-24, Š. 3-52.

36 Đorđe Pejanović, *Štampa Bosne i Hercegovine 1850-1941*, Sarajevo 1949, 74. (dalje: Đ. Pejanović, *Štampa*).

37 Novinarska nastojanja grada Tuzle, hronološki pregled, *Sredina*, urednik Radovan Jovanović, br. 1. i 2, Tuzla 1926, 2. (dalje: *Sredina*).

narodne stvari. Stoga će cijelo srpsko društvo, i s ove i s one strane Drine i Save, pripremati našu bolju narodnu budućnost oprobanim sredstvima, nacionalnim vaspitanjem i istrajnim radom kulturnim i privrednim”.³⁸ Iz navedenog je vidljivo u kolikoj mjeri je štampa imala uticaja na kreiranje nacionalne i političke svijesti ljudi, te krajnji cilj iste, koji se ogledao u ujedinjavanju srpskog stanovništva u jednu državu.

Jačanje srpskih nacionalnih aspiracija u Tuzli kroz djelovanje pozorišta

Pozorišni život u okupacionom periodu (1878-1918) odvijao se prvenstveno u vidu gostovanja putujućih i drugih pozorišnih ansambala iz drugih kulturnih centara. S druge strane na pozorišni život u Bosni i Hercegovini, značajnu ulogu odigrale su i dramske sekcije pjevačkih društava, iz čijih redova će se kasnije regrutovati glumci prvih, povremenih, a kasnije i stalnih pozorišta u Bosni i Hercegovini. Pored Mostara i Sarajeva, Tuzla je među prvim mjestima u Bosni i Hercegovini imala svoje diletantske predstave, a karakteristična je činjenica da su kasnije sva mjesna društva u Tuzli, osnovana na konfesionalnoj, kulturno-prosvjetnoj ili profesionalnoj osnovi, bez obzira na njihov karakter imala oformljene diletantske sekcije. Pozorišne družine počele su dolaziti u Tuzlu, još u vrijeme osmanske uprave. Tako je putujuće pozorište Fotija Iličića još 1873. godine, posjetilo Tuzlu, a broj putujućih pozorišta se naglo povećao u austro-ugarskom periodu.³⁹

Pomenuto pozorišno društvo Fotija Ž. Iličića⁴⁰, često je posjećivalo Bosnu i Hercegovinu, ali i Tuzlu. *Bosanska vila* prenosi nam informacije o posjeti pomenutog putujućeg pozorišta, po Bosni 1886. godine. “U polovini marta krenusmo se iz Požarevca iz Srbije, preko Biograda i Zemuna željeznicom do Mitrovice, a odande s koli do Rače – pa preko Save u Bijeljini u Bosnu”.⁴¹ Dalje se

38 *Sredina*, 2.

39 D. M. (moguće da se radi o Dušanu Medakoviću, koji je inače bio stalni saradnik časopisa, op. a), Druga pozorišna zgrada Tuzle, *Pozorište, Mjesečnik Narodnog pozorišta Tuzla*, broj 7-8, godina II, mart-april 1955, Glavni urednik Kalman Mesarić, Tuzla 1955, 5. (dalje: D. M, *Druga pozorišna zgrada*). Podatak vezan za 1873. godinu, kao godinu kada je pomenuto pozorište došlo u Tuzlu nismo mogli provjeriti, odnosno komparirati sa drugim izvorima. Međutim, izvjesnije je da je riječ o 1875. godini, kada je prema pisanju *Bosanske vile* ovo pozorište posjetilo Bijeljini, pa je moguće da je pomenute godine posjetilo i Tuzlu. Listak, Pozorišno društvo F. Ž. Iličića u Bosni 1886. godine, (tekst priredio jedan od članova pozorišta), *Bosanska vila, List za zabavu, pouku i književnost*, broj 2, godina II, Sarajevo, 16. januara 1887, 30.

40 Pozorišno društvo Fotija Iličića sastojalo se od dvanaest članova. Prilikom traženja odobrenja od Zemaljske vlade, moralo se detaljno navesti ime i prezime člana pozorišta, te je i dozvola izdavana na ime pozorišta, odnosno upravnika, a zatim su u dozvoli morali biti navedeni i svi ostali članovi pozorišta. Ukoliko bi se neko dodatno uključio u rad pozorišne družine, to se opet moralo tražiti odobrenje od Zemaljske vlade. ABiH, ZVS, br. dok. 6255, k-273, Š. 48-144.

41 „Listak, Pozorišno društvo F. Ž. Iličića u Bosni 1886. godine“, (tekst priredio jedan od članova pozorišta), *Bosanska vila, List za zabavu, pouku i književnost*, broj 2, godina II, Sarajevo, 16. januara

navodi da je to drugi dolazak u Bijeljenu, jer je pozorište već bilo u Bijeljini 1875. godine. Navodi dalje da je pozorište finansijski slabo poslovalo, jer je odziv publike bio izuzetno mali. "Kroz dva tri dana otpočnemo predstave sa dramom iz prošlosti srpske, na kojoj pade na kasi 9 forinti i nekoliko novčića.⁴² Kroz navedenu, ali i mnoge druge pozorišne predstave, vidljivo je da su predstavama obuhvaćane uglavnom historijske teme iz srpske prošlosti".

S druge strane Tuzla je bila daleko veće mjesto, sa većim brojem stanovništva, te izraženijim radom na kulturno-obrazovnom polju, te je posjećenost pozorišnim predstavama bila daleko bolja. To su svakako dodatni razlozi po kojima je tuzlansko stanovništvo masovnije posjećivalo i pratilo predstave putujućih pozorišta. Tako je pomenuto pozorište Fotija Iličića izuzetno dobro prihvaćeno u Tuzli. "Mi dasmo u Sali "Varoši Tuzle" dvadeset i sedam predstava, koje gotovo uvijek bijahu dobro posjećene".⁴³ Jedan od razloga dobre posjećenosti predstava jeste dobra organizacija i pripremljenost za doček pozorišta. U organizovanju stanovništva i agitovanju za posjećivanje pozorišnih predstava, naročito su se isticali Milan Petrović, gvožđar, Stevo Jurković, berberin, Miko Crnogorčević, Odisej Mavrakis, općinski tajnik.

U Tuzli je 1898. godine osnovano "Prvo bosansko-hercegovačko Narodno pozorište u Tuzli".⁴⁴ Zvanično, svečano otvorenje je bilo 17. (30) aprila 1898. godine, na Vaskrs, s Veselinovićeve "Đidom" u sali "Grand Hotela" u kojem su inače u to vrijeme davane pozorišne predstave. "Bakir-beg Tuzlić, neobično bogat čovjek i inače veliki prijatelj Mihajlov, oduševljen ovakvim uspjehom domaćeg pozorišta, plati iz svog džepa dvije predstave, jednu za vojsku, a drugu za djecu".⁴⁵

Nakon dva mjeseca, poslije osnivanja, pozorište je krenulo na turneju. Gostovalo je u Gračanici, Gradačcu, Doboju, Maglaju i Tešnju. To je bio prvi dio turneje. Repertoar je bio dobar, a publika zadovoljna. Međutim, bilo je i nezadovoljnih, zato što u nazivu nije naglašena srpska nacionalna dimenzija istog. "Srpski dio publike, kome je uglavnom pozorište i bilo namjenjeno, revoltiran imenom pozorišta koje nije nosilo srpsko nacionalno obilježje, počeo je sistematski bojkotovati predstave i ne znajući da je pokretač i osnivač pozorišta dao pozorištu takvo ime namjerno, da lakše dobije dozvolu i da s druge strane, pod firmom

1887, 30. (dalje: "Pozorišno društvo F. Iličića u Bosni 1886", *Bosanska vila*, 1887).

42 „Pozorišno društvo F. Iličića u Bosni 1886“, *Bosanska vila*, 1887, 30. Da pozorište ne bi finansijski potpuno propalo, "jer se uvjeriše da to nije na čast i ponos srpski i da ne bi na njima ljaga ostala, skočiše dva dobra Srbina, Risto Jeremić i Risto Mirković i nađoše 40 pretplatnika na šest predstava". O lošoj posjećenosti predstava, pa čak i u Sarajevu, prenosi nam informacije i *Sarajevski list*. Tako se u kolumni o gostovanju pozorišnog društva pomenutog Fotija Iličića u Sarajevu navodi da *redovno daje svoje predstave po četiri puta na heftu sa lijepim moralnim uspjehom, ali slabim materijalnim odzivom publike*. Dalje se navodi kako domaća publika, sa malim izuzecima, posjećuje pozorište samo onda kada su narodne ili historijske predstave, pa čak i onda u malom broju. Vidi: *Sarajevski list*, broj 63, godina VIII, srijeda, 10. juna (29. maja) 1885, 2.

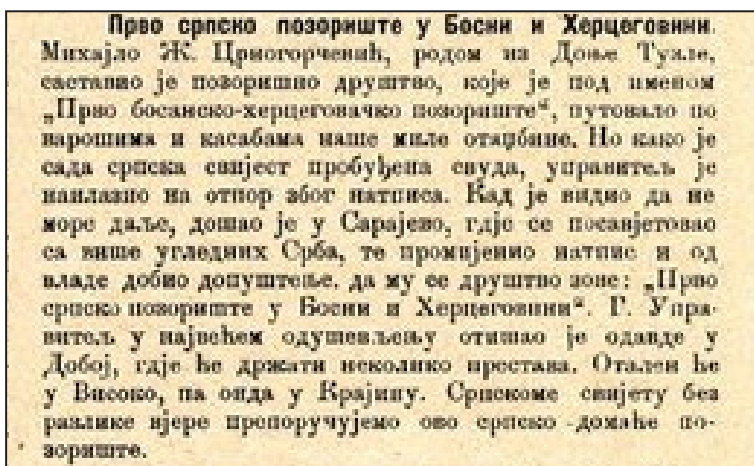
43 „Pozorišno društvo F. Iličića u Bosni 1886“, *Bosanska vila*, 1887, 30.

44 Dušan Komadina, Pozorišni život Tuzle (III), *Pozorište, Časopis za pozorišnu umjetnost*, broj 2, godina V, mart-april 1963, Tuzla 1963, 61. (dalje: D. Komadina, *Pozorišni život Tuzle*, III).

45 D. Komadina, *Pozorišni život Tuzle*, III, 62.

koja nije obojena nacionalnim bojama može lakše djelovati i zalaziti u narod”.⁴⁶ Poznati i bogati veleposjednik iz Tešnja, Ademaga Mešić, pisao je svom poznaniku, hrvatskom književniku Ivanu A. Miličeviću “ovdje je kod nas prvo Bosansko-hercegovačko pozorište, društvo Crnogorčevića iz Tuzle, ali ga Srbi slabo posjećuju, jer on je umjereni vlah, a oni to ne begenišu”.⁴⁷ Iz navedenog je ustvari vidljivo u kolikoj mjeri se kultura i pozorište koristilo u političke svrhe, odnosno djelovanju na planu nacionalnog djelovanja.

Ondašnja štampa, je sa simpatijama propratila osnivanje Prvog pozorišta u Bosni i Hercegovini. Tako *Bosanska vila*, istina, tek u junu mjesecu donosi slijedeću kolumnu. “Mihajlo Ž. Crnogorčević, rodnom iz Donje Tuzle, sastavio je pozorišno društvo, koje je pod imenom “Prvo bosansko-hercegovačko pozorište” putovalo po varošima i kasabama naše mile otadžbine. No kako je sada srpska svijest probuđena svuda (podvukao autor), upravitelj je nailazio na otpor zbog natpisa. Kada je vidio da ne more dalje, došao je u Sarajevo, gdje se posavjetovao sa više uglednih Srba, te promijenio natpis i od vlade dobio dopuštenje, da mu se društvo zove “Prvo srpsko pozorište u Bosni i Hercegovini”. G. Upravitelj u najvećem oduševljenju otišao je odavde u Doboju, gdje će držati nekoliko predstava. Otalen će u Visoko, pa onda u Krajinu. Srpskome svijetu bez razlike vjere (podvukao autor) preporučujemo ovo srpsko domaće pozorište”.⁴⁸

Prilog 2. Kolumna o „Prvom srpskom pozorištu u Bosni i Hercegovini“. (Izvor: *Bosanska Vila*, broj 11, godina XIII, Sarajevo, 15. juna 1898, 174).

46 Hamid Dizdar, Prvo bosansko-hercegovačko pozorište osnovano je u Tuzli, *Pozorište, Mjesečnik Narodnog pozorišta Tuzla*, broj 4-5, godina I, januara – februar 1954, 7. (dalje: H. Dizdar, *Prvo bosansko-hercegovačko pozorište u Tuzli*).

47 D. Komadina, *Pozorišni život Tuzle (III)*, 62.

48 Književne i kulturne bilješke, Prvo srpsko pozorište u Bosni i Hercegovini, *Bosanska Vila, List za zabavu, pouku i književnost*, vlasnik i urednik: Nikola T. Kašiković – Sarajlija, broj 11, godina XIII, Sarajevo, 15. juna 1898. godine, 174. Hamid Dizdar, u svom radu potvrđuje da je Zemaljska vlada stvarno odobrila promjenu imena, o čemu, kako on navodi, postoji dokument u državnom arhivu Bosne i Hercegovine. H. Dizdar, *Prvo bosansko-hercegovačko pozorište u Tuzli*, 9.

Iz navedenog je ustvari vidljivo, da su kulturno-prosvjetni i umjetnički oblici rada kod pravoslavnog stanovništva u značajnoj mjeri uticali na razvoj nacionalne svijesti. Znači, ukoliko srpstvo nije bilo na prvom mjestu, nije ih interesovala ni kultura ni umjetnost. Ovdje se čak argumentovano može zaključiti da su nacionalne težnje pravoslavnog stanovništva ustvari imale i nacionalne pretenzije i aspiracije, jer se u gore navedenom primjeru preporučuje Srbima “bez razlike vjere” što znači ne samo nacionalne, već i nacionalističke pretenzije. Primijetna je i isključivost, jer se ne podržava tuzlansko pozorište, ukoliko ne nosi nacionalni predznak „srpski“, bez obzira što je osnivač istog i sam Srbin. D. Komadina, prenosi članak objavljen u “Srpskom pokretu”, kojim poziva građanstvo da “shvati svoju dužnost” što znači da se pozorištu oduži svojom posjetom.⁴⁹

Prevashodni cilj, bila je agitacija na razvijanju nacionalne svijesti, prvenstveno kod pravoslavnog stanovništva, i u tom smislu djelovanja protiv okupacione vlasti, ali i Bosne i Hercegovine. Putujuća pozorišta su uglavnom davala predstave historijske tematike, sa ciljem razbuktavanja nacionalne svijesti, kod pravoslavnog stanovništva. Naime, da pozorišne predstave nisu bile namijenjene prvenstveno u svrhu kulturnog profilisanja stanovništva, govori podatak da su pojedina pozorišta birala mjesta u kojima će izvoditi predstave. “Tuzla, Mostar, Travnik i Banjaluka bili su mnogo bolji za putujuća pozorišta, nego čak i Sarajevo, koje smo uvijek zaobilazili, jer su tamo vlasti bile strožije, a profil publike šareniji nego u manjim mjestima, gdje su obično nacionalni elementi preovlađivali”.⁵⁰

Putujuća pozorišta su znatno doprinijela širenju i jačanju nacionalnih osjećanja, koja su često bila usmjerena i na štetu Bosne i Hercegovine, u smislu nacionalističkih aspiracija. Tako je na primjer u Tuzli, 1908. godine, mjesec dana nakon proglašenja aneksije u Tuzlu doputovalo Putujuće pozorište Fotija Iličića. Isto je tada bilo pod upravom Bože Nikolića. On je u burnim danima nakon aneksije u Donjoj Tuzli dao predstavu “Hajduk Stanko” kojoj su prisustvovali (besplatno) i učenici tuzlanske gimnazije⁵¹, kojom prilikom je usljed nacionalnog zanosa došlo do izgreda protiv okupacione vlasti. Dakle, pozorišta su vještim izborom predstava znala itekako uticati na nacionalne strasti. Pomenuti Božo Nikolić, gostovanje u Tuzli obezbijedio je zahvaljujući Mišku Jovanoviću i Veljku Čubriloviću koji su (zajedno sa Danilom Iličićem) obješeni 1915. godine zbog učešća u sarajevskom atentatu.⁵² Dakle, putujuća pozorišta su imala veću ulogu na agitaciji i širenju nacionalnih osjećaja, nego li na kulturnom planu.

Naročito se Tuzla isticala svojim nacionalnim i revolucionarnim stavom. Mnogobrojni đaci i radnički i zanatski omladinci prošli su kroz mnoga dozvoljena i ilegalna udruženja... Danas možemo pouzdano reći, da su ne malu ulogu u

49 Dušan Komadina, Pozorišni život Tuzle (IV), *Pozorište, Časopis za pozorišnu umjetnost*, broj 4-5, godina V, juli-oktobar 1963, Tuzla 1963, 82. (dalje: D. Komadina, *Pozorišni život Tuzle, IV*).

50 D. Komadina, *Pozorišni život Tuzle, IV*, 79.

51 O djelovanju tajne tuzlanske đачke organizacije vidi više: Izet Šabotić, *Život, ljudi i događaji, Tuzla na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Tuzla 2019.

52 D. Komadina, *Pozorišni život Tuzle, IV*, 73, 74, 83.

formiranju ovakvog nacionalnog i revolucionarnog stava odigrala i profesionalna putujuća pozorišta, u većini, jer ondašnji nacionalni repertoar, pun romantičnih i patetičnih tirada o nacionalnom pitanju, bio je najbolji podsticaj za visoko razvijanje svijesti i borbenosti. Najbolji dokaz su gostovanja pomenutih putujućih pozorišta Fotija Iličića (pod vođstvom Bože Nikolića) 1908. godine, kao i nekih drugih.⁵³

Osim putujućih, i domaće diletantske sekcije su često davale pozorišne komade, koje je vlast često zabranjivala, jer je iste ocjenjivala kao propagandističke. Tako Zemaljska vlada upozorava na čestu pojavu da su "Srbi uobičajili da na Svetosavskim besjedama daju pozorišne nacionalne komade koji djeluju propagandistički. Sve takve komade valja zabraniti".⁵⁴

Zaključak

Evidentno je da je djelovanje pravoslavnog stanovništva, kroz kulturno prosvjetne i druge forme udruživanja i djelovanja, kroz razna udruženja imalo za cilj jačanje nacionalnog identiteta, ali i nacionalnih aspiracija. U Bosni i Hercegovini, ali i Tuzli, kultura se vješto koristila kao paravan za političko djelovanje. To je vidljivo kroz mnogobrojne primjere kulturnog djelovanja udruženja, koje je u konačnici imalo za cilj političko djelovanje. Pjevačka, kao i sva ostala društva pravoslavaca, naglašavala su svoj nacionalni karakter, te insistirala da u nazivu bude sadržana odrednica „srpski“, iako je Zemaljska vlada strogo zabranjivala osnivanje i djelovanje društava sa nacionalnim predznakom. Stoga su institucije vlasti nastojale da suzbiju svaki oblik nacionalnog djelovanja, shvatajući opravdano, da na toj osnovi takva društva imaju značajnu političku ulogu djelovanja protiv vlasti.

Štampa je u tom smislu bila naročito bitna, za jačanje i razvijanje političke i nacionalne svijesti pravoslavnog stanovništva Tuzle, ali i Bosne i Hercegovine. To je evidentno kroz analizirane kolumne tuzlanskog lista „Srpski pokret“, koji je zbog takvog djelovanja zabranjen. Iz navedene kolumne, lista „Srpski pokret“ vidljivo u kolikoj mjeri je štampa imala uticaja na kreiranje nacionalne svijesti i političkog djelovanja, te krajnji cilj iste, koji se ogledao u ujedinjavanju srpskog stanovništva u jednu državu, „s ove i s one strane Drine i Save“. Čak se može argumentovano konstatovati da su nacionalne težnje pravoslavnog stanovništva ustvari imale etno-konfesionalne pretenzije i aspiracije, jer se u analiziranoj kolumni u listu „Bosanska vila“ daje preporuka Srbima "bez razlike vjere", što predstavlja tendenciozno i ciljano osporavanje posebnosti i identiteta bošnjačkog, muslimanskog stanovništva Bosne i Hercegovine.

Veliku ulogu u izgradnji nacionalne svijesti, ali i reakcionarnog (protiv okupacione vlasti) djelovanja, odigrala su putujuća pozorišta, jer se njihov

⁵³ Isto, 83.

⁵⁴ Arhiv Tuzlanskog kantona, *Prevodi ispisa Okružne oblasti u Tuzli*, Dopis Zemaljske vlade br. 1303, od 4. januara 1893. godine.

historijski, mitski, nacionalni repertoar uglavnom odnosio na pitanja iz „prošlosti srpske“, koji je bio najbolji podsticaj za dalje nacionalne, ali i nacionalističke težnje i pretenzije. Dakle, pozorišta su vještim izborom predstava znala itekako probuditi nacionalne strasti kod pravoslavnog stanovništva. Da djelovanje pozorišta nije imalo prvenstveno za cilj kulturno uzdizanje stanovništva, najbolje pokazuje primjer nezadovoljstva dijela pravoslavnog stanovništva, nazivom Prvog bosansko-hercegovačkog pozorišta u Tuzli, koje u nazivu nije sadržavalo prefiks „srpsko“, i koje je zbog toga bojkotovalo posjete pozorišnim predstavama. To najbolje potvrđuje konstatacija Ademage Mešića iz Tešnja, koji je u pismu, upućenom njegovom poznaniku, hrvatskom književniku Ivanu A. Miličeviću, naveo slijedeće: “ovdje je kod nas prvo Bosansko-hercegovačko pozorište, društvo Crnogorčevića iz Tuzle, ali ga Srbi slabo posjećuju, jer on je umjereni vlah, a oni to ne begenišu”.

Sve mjere okupacione, austro-ugarske vlasti nisu uspjele spriječiti jačanje pravoslavnih nacionalnih težnji, koje su vremenom postajale sve izraženije. Takvo bujanje nacionalnih osjećaja kod pravoslavnog stanovništva, nije bilo pogubno samo za okupacionu vlast, već i za Bosnu i Hercegovinu, a posebno za muslimane Bošnjake.

Summary

It is evident that the activities of the Orthodox population, through cultural, educational and other forms of association and action, through various associations, aimed to strengthen national identity, but also national aspirations. In Bosnia and Herzegovina, but also in Tuzla, culture was skillfully used as a screen for political action. This is evident through the many examples of cultural activities of the association, which ultimately aimed at political action. The singing society/association, like all other Orthodox societies, emphasized its national character, and insisted that the name contain the term “Serbian”, although the Provincial Government strictly forbade the establishment and operation of societies with a national marks. Therefore, the institutions of government sought to suppress any form of national action, realizing justifiably that on that basis such societies had a significant political role to act against the government.

In that sense, the press was especially important for strengthening and developing the political and national consciousness of the Orthodox population of Tuzla, but also of Bosnia and Herzegovina. This is evident through the analyzed columns of the Tuzla newspaper “Srpski pokret”, which was banned due to such activities. From the mentioned column, the list “Serbian Movement” shows to what extent the press had an influence on the creation of national consciousness and political activity, and its ultimate goal, which was reflected in the unification of the Serbian population into one state, “on both sides of the Drina and Sava“. It can even be argued that the national aspirations of the Orthodox population actually

had ethno-confessional pretensions and aspirations, because in the analyzed column in the newspaper “Bosanska vila” a recommendation is given to Serbs “regardless of religion”, which is a tendentious and targeted challenge to the uniqueness and identity of Bosniaks, Muslim population of Bosnia and Herzegovina.

Traveling theaters played a great role in building national consciousness, but also reactionary (against the occupying power) action, because their historical, mythical, national repertoire mainly referred to issues from the “Serbian past”, which was the best incentive for further national, but also nationalist aspirations and pretensions. Thus, the theaters, with their skilful selection of plays, knew how to arouse national passions among the Orthodox population. That the activities of the theater were not primarily aimed at cultural upliftment of the population is best shown by the example of dissatisfaction of part of the Orthodox population, called the First Bosnian-Herzegovinian Theater in Tuzla, which did not contain the prefix “Serbian” and which boycotted visits to theater performances. This is best confirmed by the statement of Ademaga Mešić from Tešanj, who in a letter sent to his acquaintance, the Croatian writer Ivan A. Miličević, stated the following: for he is a moderate Vlach, and they are not well liked among Serbs. “

All the measures of the occupation, the Austro-Hungarian authorities failed to prevent the strengthening of Orthodox national aspirations, which over time became more pronounced. Such a flourishing of national feelings among the Orthodox population was not only disastrous for the occupying power, but also for Bosnia and Herzegovina, and especially for Bosniak Muslims.